

‘Zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te beleven’

Het witwassen van het verleden in Nederlandse ego-documenten (1800-1850)¹

ARIANNE BAGGERMAN

‘I desire never again to experience that kind of freedom’. Absolving the past in Dutch autobiographies (1800-1850)

The way Dutch autobiographers looked back on their lives changed much in the period between 1750 and 1850. In this period a new consciousness of history developed in which the gap between past, present and future was widened. Autobiographies from this so-called *Sattelzeit* contain new ideas, such as an emphasis on the irreversible character of the past. Nostalgia, however, is scarce, at least compared with French autobiographies, according to Peter Fritszche, who mainly studied writing by French emigrants. Several reasons are discussed for this unique development in the Netherlands. First, there was no large wave of emigrations after 1795, and consequently less longing for a lost past among Orangists. Secondly, the Batavian Revolution had led to a French occupation that everyone, including former revolutionaries, wanted to forget.

1 Dit artikel vloeit voort uit een veel breder nwo-onderzoeksproject in het kader van de mij in 2002 toegekende Vernieuwingsimpuls (Oude Stijl). De titel van dit project is: ‘Controlling time and shaping the Self. Education, Introspection and the practices of writing (1750-1914)’. De opzet van dit project dateert van 2001 en is onder deze titel te vinden op www.egodocument.net. Met dank aan Jeroen Blaak, Ellen Grabowsky, Eva Moraal, Joke Kuyvenhoven en Gerard Schulte-Nordholt die als onderzoekers voor langere of kortere tijd aan dit project verbonden waren. Marijke Huisman was als A10 werkzaam binnen het project *Controlling time* en deed onder meer onderzoek naar de receptie van autobiografieën in een aantal Nederlandse tijdschriften in de periode 1850-1918. Haar proefschrift verscheen in 2008 onder de titel: *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Zutphen 2008). Zie voor een synthetiserend overzicht van de resultaten van *Controlling time*: Arianne Baggerman, ‘Lost Time. Memory and Time-management in Dutch 19th century Egodocuments’, in: A. Baggerman, R. Dekker, M. Mascuch (eds.), *Controlling Time and Shaping the Self. The Rise of Autobiographical Writing since the 17th century* (Brill Academic, Leiden, te verschijnen 2009). Eerdere Nederlandstalige publicaties over de brede lijnen binnen dit project onder meer: Arianne Baggerman, ‘Tijd en identiteit. De opkomst van de autobiografie in de lange negentiende eeuw’, in: Ernst Bohlmeijer, Lausanne Mies en Gerben Westerhof (red.), *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk* (Houten 2007) 159-171; Idem, ‘Het einde van de autobiografie’, in: Hans Renders (red.), *Het leven van een doodsbericht. Necrologie en biografie* (Amsterdam 2005), 89-103; Idem, ‘“De gevaarlijkste van alle bronnen”. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, in: A. Baggerman en R. Dekker (red.), *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam 2004) 3-23 (ook verschenen als *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, themanummer ‘Egodocumenten’ 1 (2004) nr. 4, met R. Dekker. Op internet: <http://www.tseg.nl/2004/4-baggermandekker.pdf>); Idem en Jeroen Blaak, ‘Reizigers in de tijd. 19de-eeuwse autobiografen en hun strijd tegen het vergeten’, *Spiegel Historiae* themanummer ‘Egodocumenten’ 40 (2005) nr. 3/4, 156-162.

Ik heb er lang over nagedacht, hoe ik een dagboek of iets anders, hetzij tot redelijke verbetering, hetzij ter handleiding, om, zoo ik eenigen ouderdom bereiken mag, mij naderhand de merkwaardigste tooneelen mijns levens te kunnen herinneren, toch wel aanleggen zoude. Tot het eerste doel ben ik nu voornemens niets te schrijven. Ik vrees dat ik het voor mijn dood niet zoude kunnen vernietigen, en dit denkbeeld zoude, zoo ik er een schreef mij misschien niet oprecht doen zijn.²

Deze openhartige passage over het ferme voornemen niet openhartig te zullen zijn, dateert van 4 mei 1824 en is afkomstig uit het dagboek van de dan 22-jarige predikant Petrus Hofstede de Groot. Omdat hij bang is voor zijn dood niet de kans te hebben of zich ertoe zal kunnen zetten zijn dagboek te vernietigen, is het geen intiem dagboek maar concentreert hij zich hierin op de belangrijkste gebeurtenissen waardoor zijn leven wordt getekend. Het doel van deze dagelijkse exercitie is een investering in de toekomst, om een hulpmiddel te creëren waarmee hij op latere leeftijd zijn geheugen zal kunnen opfrissen en de plot van zijn leven kan reconstrueren.

Binnen het onderzoek naar ontwikkelingen in het schrijven van egodocumenten in Nederland vanaf 1600 kwamen meer dagboekschrijvers en autobiografen boven water die een boekje open doen over hun motieven intimiteiten in hun egodocumenten uit de weg te gaan. Het dagboek van Cornelis Elout is hiervan een tragisch voorbeeld. In 1842 besluit hij eindelijk het lang gekoesterde voornemen ten uitvoer te brengen een echt dagboek te gaan bijhouden. De eerste vijftien pagina's hiervan zijn echter geheel gewijd aan bespiegelingen over de wijze waarop hij het zou willen bijhouden: 'In mijn dagboek nu, hoe zal ik het inrigten? 1. voor mij zelf geheel alleen, zo zelfs dat ik aan Lina [zijn echtgenote] ook slechts nu en dan een fragment voorlees ... 2. Zo zij het geschreven, dat mijn zoon, indien hij mij overleeft ... het lezen moge, enig nut misschien uit trekken'.³ Nog voordat deze Cornelis tot een besluit is gekomen, komt hij te overlijden. Andere dagboekschrijvers of autobiografen hadden meer vertrouwen in hun eigen doortastendheid op tijd de aantekeningen te kunnen vernietigen die zij niet aan de buitenwereld wilden prijsgeven of vertrouwden erop dat hun nazaten aan hun verzoek tot destructie gehoor zouden geven. Vaak was dat vertrouwen terecht.

Hoe nauwkeuriger ik een aantal in Nederlandse archieven en bibliotheken bewaarde egodocumenten in manuscript bestudeerde, hoe meer sporen ik aantrof van vernietiging: uitgescheurde bladzijden of hele katernen, delen die er, zo blijkt uit de tekst, wel moeten zijn geweest maar in de loop van de tijd zijn verdwenen. En auteurs die brutaalweg uit de doeken doen hoe ze op basis van al hun in de loop van de tijd geschreven dagboeken een meermaals gekuiste versie van hun autobiografie hebben geschreven, bedoeld om de tand des tijds te doorstaan. Waarna ze ijskoud hun bronnen hebben vernietigd. Zo beweert voormalig minister August Weitzel dat zijn handgeschreven memoires geba-

2 P. Hofstede de Groot (1802-1886), Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) Familearchief (FA) Hofstede de Groot (00125) doos 32.

3 Cornelis Elout (1795-1843), Nationaal Archief Den Haag (NA) II, Coll. Elout (2.21.059) 257.

seerd zijn op informatie uit een lange reeks dagboeken die hij vanaf zijn jonge jaren consequent had bijgehouden. Het herlezen van deze dagboeken was bijzonder leerzaam geweest: 'Mijne aantekeningen waren mij vaak een spiegel die mij deed zien hoe licht een sterveling er toekomt ingenomen te zijn met zich zelve'.

Bovendien waren ze zo subjectief, zo leeftijds- en positiegebonden en vaak zo alledaags dat hij in 1870 besloot ze drastisch te herzien: 'de besnoeiingen en bekortingen waren talrijk en zeer veel dat naar mijn oordeel van te weinig betekenis was werd achterwege gelaten.' Toen hij hiermee klaar was, herzag hij het voor een tweede maal. Gedurende de achttien jaren die hierop volgden, bleef hij zijn dagboeken op deze manier bewerken. Vervolgens smeedde hij het materiaal om tot memoires:

Bij de verdere bewerking werd alles wat betrekking had op mijn huiselijk leven en op familieomstandigheden met stilzwijgen voorbij gegaan, en in het overige werden opnieuw bekortingen en besnoeiingen aangebracht: 'Rijper ondervinding en hooger standpunten verworven leidde mij daarenboven hier en daar tot veranderde waardeering van het verleden.'⁴

Dergelijke passages maar ook de in egodocumenten uitgescheurde fragmenten, maken zichtbaar hoezeer autobiografen en zelfs dagboekschrijvers een proces is van ordening, selectie en vernietiging van beelden, ervaringen en herinneringen. Precies zoals het menselijke geheugen werkt dat onmerkbaar steeds weer nieuwe beelden over de oude vervaagde beelden heen spoelt, een door de evolutie bepaald zeer pragmatisch mechanisme dat gericht is op overleving in het tegenwoordige, in een steeds veranderende wereld. Herinneringen die niet langer in het 'huidige' kader passen, werken desoriënterend en worden daarom, zonder dat men zich hiervan bewust is, automatisch bijgekleurd, de film wordt steeds opnieuw overgespeeld door een nieuwe versie.⁵ Over het algemeen laten egodocumenten, net zoals het geheugen, van dit proces van reïntegratie weinig sporen na, alleen lacunes, dagboeken die ontbreken, eerdere versies van levensverhalen die zijn verdwenen of de rafelranden van uitgescheurde pagina's. In een aantal egodocumenten zien we echter nog de fragmenten van een oudere opname, wanneer meerdere versies zijn bewaard of de aanzet voor een nieuwe versie.

Het dagboek van de in 1767 geboren Friese patriot Evert Roorda is hiervan een interessant voorbeeld. Tijdens zijn ballingschap bewerkte hij zijn dagboek om aan zijn ouders te sturen, om hen te laten zien 'hoe veele slapeloose nagten vol zorg en kommer' hij heeft doorstaan. Het begeleidend schrijven dateert van 1788 en is samen met het oorspronkelijke dagboek bewaard. De auteur

4 A.W.P. Weitzel (1816-1896), Nationaal Archief, Den Haag, A.W.P. Weizel Coll., 1.

5 Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografische geheugen* (Groningen 2002); Ineke Wessel, 'Tegen de tijdstroom in: Het autobiografische geheugen', in: Ernst Bohlmeijer, Lausanne Mies en Gerben Westerhof (red.), *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk* (Houten 2007) 85-99.

deed dat echter niet zonder gêne en verzuimde daarom ook niet 60 jaar nadien nog een tweede brief te posten, gericht aan een anoniem lezerspubliek in de toekomst: 'Dat iemand na mijn dood dit geschrift lezende, gedenke dat ik toen 20 jaar oud was, een jongeling zonder ondervinding, meenende het ware spoor, om het Vaderland te redden te bewandelen, en zulks zonder enig vrucht van eigenbelang. (...) Bij revolutiën staat de reden stil – de hartstochten alleen gebieden.'⁶ In dit egodocument mochten twee met elkaar strijdige gezichtspunten naast elkaar blijven voortbestaan: het perspectief van waaruit de auteur de zaken bekeek in 1788, gedurende de patriottentijd, en het perspectief waarmee hij in 1829 naar de wereld keek – na de Bataafse revolutie, de daaropvolgende Napoleontische tijd en de stichting van het koninkrijk der Nederlanden onder Willem I. Uit de papieren van Roorda komt ook nog een derde gezichtspunt naar voren, het oordeel van eventuele lezers in een verre toekomst.

Van zulke 'berichten in een fles' van auteurs van egodocumenten aan een anoniem lezerspubliek in de toekomst zijn meerdere voorbeelden te geven. Zo postte de Haagse spiegelmaker Nicolaas Baake op de eerste pagina van zijn dagboek uit 1802 het volgende bericht: 'Als gij eenmaal, laate Hagenaren, dit tijdperk met verwondering leest, dan zult gij op de rampen staren, die toen ons erfdeel zijn geweest'.⁷ In dit bericht anticipeert hij op de verwondering – de vreemdheid van zijn leven – in de ogen van toekomstige lezers. Graanhandelaar Willem de Clercq maakte in 1841 een overzicht in kolommen van de belangrijkste veranderingen die hij in zijn leven heeft meegemaakt en ook hij doet dat met het oog op de toekomst: 'Indien de wereld nog lang stond, en deze bladen bewaard bleven, kon het misschien naderhand nog eens interesseren hoe juist een Haags diner in de 19e eeuw geweest was'.⁸ De Amsterdamse koopman Gideon Jeremie Boissevain schreef al op zijn 32e jaar zijn autobiografie.⁹ Zijn herinneringen vindt hij op het moment van schrijven nog niet interessant, maar hij schrijft ze toch maar alvast op met het oog op toekomstige generaties. Roorda is met zijn neiging om zichzelf in een vreemde toekomst te projecteren en van daaruit in retrospectief naar zijn leven te kijken niet uniek. Het is wel een nieuw verschijnsel dat pas optreedt in egodocumenten die zijn geschreven vanaf het begin van de negentiende eeuw en dat samenhangt met de doorbraak van een 'modern historisch bewustzijn'.

Dit moderne unilineaire tijdsbesef dat in de plaats kwam van een cyclisch tijdsbesef zoals dat in de vroeg-moderne tijd dominant was, is volgens historicus Reinhardt Koselleck ontstaan in de periode 1750-1850 – de zogenaamde 'Sattelzeit' – en het resultaat van een enorme versnelling in deze periode van politiek-sociale en economisch technische ontwikkelingen. Als gevolg hiervan

6 Evert Roorda (1767-1853), Koninklijke Bibliotheek (KB), MS 133 L 10.

7 Nicolaas Baake (1781-1816), Gemeente Archief Den Haag (GAH), Ov.Verz. MSS 373.492.

8 Willem de Clercq (1795-1844), Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam (UBA), Reveil F (verz. De Clercq) XXVII. Het betreft een boekje met het opschrift 'Herinnering, opwekking en onderwijs 1841'.

9 Gideon (Gedeon) Jeremie Boissevain (1796-1875), Gemeentearchief Amsterdam (GA), FA Boissevain 65.

zagen mensen het heden niet langer als logisch voortvloeiend uit het verleden. Ook het denken over de toekomst – niet toevallig een nieuw woord in de Nederlandse taal rond 1800 – zou door deze breukervaring van karakter zijn veranderd. Mensen werden zich er in toenemende mate van bewust dat de wereld waarin zij leefden ‘maakbaar’ was, geen vaststaand gegeven maar een ervaringsruimte, vervuld van verwachtingen, onzekerheden en mogelijkheden om het eigen persoonlijke leven en de maatschappij waarvan zij deel uit maakten actief vorm te geven. Koselleck baseerde zijn waarnemingen op de betekenisverschuiving van oude begrippen en de introductie van nieuwe rond 1800.¹⁰ Binnen mijn eigen onderzoek werden Nederlandse egodocumenten geschreven van 1600 tot 1930 onder de loep gelegd om een beeld te krijgen van de impact van deze ‘Sattelzeit’ op een meer persoonlijk niveau.

In dit artikel zal ik me concentreren op de egodocumenten van Nederlanders die de ‘Sattelzeit’ bewust hebben meegemaakt: mensen die zoals Roorda opgroeiden in het tijdperk van de grote politieke omwentelingen in de laatste decennia van de achttiende eeuw en op dit leven terugkeken in een tijdperk van restauratie gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Hoe probeerden zij in hun terugblikken de twee gezichtspunten die in Roorda’s egodocument in een onversneden vorm bewaard zijn gebleven met elkaar te verzoenen? Dat zij de ‘film’ van hun leven, en dus ook het eventuele politieke engagement en de revolutionaire dadendrang uit hun jonge jaren naar gelang de situatie veranderde, steeds weer hebben bijgekleurd, kan al bij voorbaat worden vastgesteld. Die neiging tot vertekening, tot het harmoniseren van herinneringen met het ‘huidige’ perspectief, is immers een psychologische noodzakelijkheid.

Hier gaat het om de manier waarop zij dat hebben gedaan, met andere woorden om een reconstructie van het filter waarmee zij op hun leven terugkeken. Is in hun wijze van retoucheren nog een breuk waarneembaar zoals door Koselleck is vastgesteld? Zien we in de manier waarop zij zich herinneren ook signalen van de consequenties van zo’n breukervaring, het ontstaan van een modern historisch besef? Getuigen ze van een diepgeworteld bewustzijn dat de geschiedenis zich nooit meer in dezelfde vorm zal herhalen, dat het verleden een definitief afgesloten hoofdstuk is? Door deze mentaliteitsverandering zou ook de ruimte zijn ontstaan voor de ontwikkeling van een nieuwe emotie, die van nostalgie, het terugverlangen naar situaties waarvan men zich realiseert dat ze onherroepelijk tot het verleden behoren. De Amerikaanse historicus Peter Fritzsche traceerde de geboorte hiervan in de jaren rond 1800.¹¹ Hij deed dat op basis van inhoudsanalyse van met name Franse bronnen – van sprookjes, dagboeken van soldaten die deelnamen aan de Naoleontische oorlogen tot egodocumenten van een aantal uitgewekenen na de Franse revolutie. Het ontstaan

10 Reinhardt Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979).

11 Peter Fritzsche, *Stranded in the Present. Modern Time and the Melancholy of History* (Cambridge 2004).

van nostalgie zou het gevolg zijn geweest van de enorme impact die de Franse revolutie – zonder precedent – en de Napoleontische oorlogen hebben gehad op het dagelijks leven van mensen. Binnen het tijdsbestek van slechts een generatie zou het verleden hierdoor haar functie als richtsnoer voor de toekomst hebben verloren, wat onder meer de behoefte genereerde aan het lezen en schrijven van eigentijdse geschiedverhalen vanuit een persoonlijk perspectief.

Deze door Fritzsche geconstateerde toenemende behoefte aan persoonlijke levensgeschiedenissen kan worden bevestigd door het onderzoek van Nederlandse egodocumenten. Nadere analyse van het totaal aan overgeleverde Nederlandse egodocumenten wees uit dat ze in de negentiende eeuw in aantal sterk zijn gegroeid. Van Nederlanders geboren voor het jaar 1900 zijn ruim 3833 dagboeken en autobiografieën bewaard gebleven, waarvan 361, negen procent, dateert van voor 1800, het jaar van de veronderstelde take-off. Die groei zien we bij de handschriften maar meer nog bij de gedrukte autobiografieën. We kennen wel tientallen in druk verschenen levensverhalen die voor 1800 zijn geschreven, maar het merendeel hiervan betreft manuscripten die pas in de loop van de negentiende eeuw werden gepubliceerd als teksteditie door een latere bewerker, meestal een historicus. Op het eerste gezicht is ook de inhoud van het merendeel van de Nederlandse negentiende-eeuwse egodocumenten in overeenstemming met de resultaten van Fritzsche's onderzoek. In de theorievorming is de opkomst van autobiografie en dagboek rond 1800 altijd verklaard als een gevolg van een toenemend individualisme dat tot uiting zijn gekomen in een groeiende neiging tot introspectie en zelfreflectie. Negentiende-eeuwse Nederlandse autobiografieën en dagboeken waaruit zo'n neiging blijkt zijn wel gevonden. Daar tegenover stond echter een veelvoud aan egodocumenten met een, hoe paradoxaal het ook klinkt, toch tamelijk onpersoonlijk karakter. De pennen van veel van deze schrijvers leken niet zozeer in beweging te zijn gezet om het eigen innerlijk te ontsluiten als wel om de wereld om zich heen te beschrijven, of, beter gezegd, om zichzelf te documenteren in relatie tot de wereld om hen heen. Ze produceerden kortom het type eigentijdse geschiedverhalen waaraan volgens Fritzsche vanaf 1800 een toenemende behoefte bestond. Het nostalgische sentiment dat Fritzsche in dezelfde periode laat beginnen, ontbreekt echter in de tot 1840 geschreven Nederlandse autobiografieën.

Met deze constatering loop ik al op de zaken vooruit. In het hiernavolgende zal ik eerst ingaan op een aantal lange termijn ontwikkelingen in de motivatie om egodocumenten te schrijven die zouden kunnen duiden op veranderingen in het historisch bewustzijn. Vervolgens wordt de focus gericht op de inhoud van Nederlandse autobiografieën en memoires die zijn geschreven in de eerste helft van de negentiende eeuw. Zoals nog zal blijken was de plot in deze verhalen moeilijk te combineren met de uiting van nostalgische sentimenten.

De motivatie om te schrijven

Een aantal redenen om te schrijven zijn misschien niet zo oud als de wereld maar beginnen toch al in de zestiende eeuw, in de vroegste Nederlandse ego-documenten die we konden traceren. Klassiek is bijvoorbeeld het apologetische motief, het schrijven van een autobiografie als een poging om een geschonden reputatie te herstellen. Ook het argument het dagboek of autobiografie te hebben geschreven als exemplum voor de eigen kinderen, verschijnt al vroeg en blijft voorkomen, tot vandaag de dag. In de loop van de achttiende eeuw wordt het scala aan aangedragen motieven verrijkt met een nieuw argument: dagboekschrijvers en autobiografen zijn ervan overtuigd een reeks unieke gebeurtenissen mee te maken die moet worden vastgelegd, om te voorkomen dat de herinnering hieraan – door weer nieuwe ontwikkelingen ingehaald – in de mist der tijden zal verdwijnen. Eerst zien we dit argument vooral optreden in dagboeken, later ook in autobiografieën.

Het vroegste voorbeeld van het expliciete motief om een unieke tijd voor het nageslacht te willen vastleggen, vonden we in het dagboek van geldhandelaar Abraham Braatbart, geschreven in de periode 1740-1752, op de drempel van Kosellecks Sattelzeit. Hij schreef zijn dagboek tijdens een roerig decennium in de Nederlandse geschiedenis, met hongersnoden en oproeren, onder andere als reactie op een groot belastingoproer dat in zijn woonplaats Amsterdam plaatsvond. Braatbart was ervan overtuigd dat 'zolang de wereld nog zal bestaan (...) nooit weer een tijd [komt] als deze twaalf jaren zijn geweest'.¹² Jan de Boer, eveneens een Amsterdamse kantoorbediende die in dezelfde periode een dagboek begon bij te houden, deed dat vanuit het voornemen 'de gebeurtenissen van mijn tijd te beschrijven omdat ik alle de dagen mijns levens zal kunnen herlezen wat voor een wonderbaarlijke tijd ik gezien en beleefd heb'.¹³ De Eindhovense burgemeester Pieter de Haes begon zijn dagboek in 1784 ten tijde van de patriottenrevolutie, omdat hij meende op een breukvlak der tijden te leven. Het besef 'een tijdstip' mee te maken waarin zich dagelijks zoveel belangrijke 'nieuwigheden' voordoen met grote gevolgen voor de samenleving, bracht hem ertoe dagelijks 'een beschrijving te make van al het merkwaardigste dat er gebeurt (...)'.¹⁴ De Haes was een patriot die veranderingen toejuichte. De jonge Haagse griffier van de Staten Generaal Hendrik Fagel was van een geheel andere politieke kleur, hij was een felle aanhanger van het Oranjehuis, maar hij begon vanuit dezelfde motivatie een dagboek als zijn politieke tegenstander De Haes: 'De historie van deze tijden is zo remarquabel en interessant dat ik mij voorgenomen heb zoveel mogelijk geen dag te laten voorbij gaan zonder iets aan te tekenen van hetgeen ik hoor en zie'.¹⁵

Niet alleen de inhoud van beide dagboeken reflecteren de roerige jaren '80 en

12 Abraham Chaim Braatbard (1699-1786), UBA, Bibliotheca Rosenthaliana, hs. ROS. 486.

13 Jan de Boer (1694-?), KB, MS 71 A 8-12.

14 Pieter Caspar de Haes (1755-1802), Gemeentearchief Eindhoven, coll. P.C. de Haes 2.

15 Hendrik Fagel (de Jonge) (1765-1838), NA 1, FA Fagel 263.

'90 van de achttiende eeuw maar ook de lotgevallen van de dagboeken in hun materiële gedaante getuigen hiervan. Het dagboek van De Haes was, zo lezen we in zijn commentaar in de kantlijn, in 1787 tijdelijk 'gevlugt geweest'. Vanwege huiszoekingen in Eindhoven direct na de machtsgreep van de orangisten in dat jaar, had De Haes zijn dagboek in veiligheid gebracht waardoor hij niet de mogelijkheid had gehad het te kunnen blijven bijwerken. In die periode van restauratie van de macht van stadhouder Willem V kon Fagel – nu tot minister opgeklommen – ongestoord aan zijn dagboek doorschrijven. Zijn beurt kwam in 1795, het jaar van de Bataafse revolutie toen de patriotten wederom de macht grepen. In dat jaar eindigt zijn dagboek abrupt, middenin een zin. Blijkbaar reageerde hij toen het erop aan kwam minder snel dan De Haes. En ook zijn voorzorgsmaatregel het dagboek op te bergen in een envelop met het verzoek zijn 'aantekeningen te verbranden in tijd en wijle' heeft geen effect gesorteerd. Het is bewaard omdat het op tijd is geconfiscieerd om als bewijsmateriaal te kunnen dienen tegen deze inmiddels afgezette minister.

Het dagboek van zijn politieke tegenstander De Haes is overigens nadien nog een tweede keer voortvluchtig geweest. Niet vanwege weer een nieuwe politieke omwenteling maar door de onachtzaamheid van een van de lezers hiervan. Dat weten we dankzij de volgende advertentie in het *Eindhovens dagblad*:

VERMIST

In den trein tussen Eindhoven en Rotterdam, op zaterdag 18 april jl., een handschrift in kwarto getiteld: Merkwaardigste voorvallen geannoteerd door P.C. de Haes in Eindhoven begonne Anno 1784. Aanwijzing of terugbezorging wordt verzocht, tegen beloning, met franco brieven onder het no. Dezer advertentie bureau van dit blad. 3765 13¹⁶

De wonderlijke lotgevallen van deze dagboeken maken meteen duidelijk hoeveel kwetsbaarder deze handschriften zijn dan in oplages van honderden of duizenden gepubliceerde egodocumenten. Juist in periodes van politieke omwentelingen vormen ze potentieel belastend materiaal dat een grote kans loopt uit angst voor represailles van politieke tegenstanders te worden vernietigd.

Toch zijn uit de revolutiejaren 1787 en 1795 meer dagboeken bewaard gebleven en zijn meer mensen aan een autobiografie begonnen dan in alle voorgaande jaren. De absolute aantallen zijn echter te klein om van een statistisch verband te kunnen spreken. Zo'n bescheiden piek zien we in 1748 voor het eerst, ten tijde van de belastingoproeren. Dat zijn ook de jaren waarin voor het eerst in egodocumenten het motief werd aangetroffen te zijn gaan schrijven omdat de auteurs hiervan meenden een nieuw tijdperk te zijn binnen getreden. Een dergelijk idee was even goed mogelijk geweest ten tijde van het rampjaar van 1672 of ten tijde van de Opstand tegen de Spanjaarden weer een eeuw eerder. Dit motief om te schrijven wordt echter pas na 1750 expliciet naar voren gebracht, in steeds wisselende bewoordingen.

16 Ongedateerde advertentie in het dossier De Haes: Stadsarchief Eindhoven, coll. P.C. de Haes 2.

Zo schreef de Rotterdamse corsettenmaker Hendrik Moering ten tijde van de Bataafse Republiek in 1799 zijn herinneringen om zijn kinderen te laten zien wat 'ik al beleefd hebbe. En welke benauwde tijden ik gezien hebbe, als staatsomwentelingen en langdurige oorlogen'.¹⁷ Vluchtigheid en veranderlijkheid van de tijd was een oud idee – als motief voor dagboekschrijven was het nieuw. Moerings stads- en tijdgenoot Josua van Beeftingh begon zijn memoires met de opmerking in zijn leven vaak te hebben moeten terugdenken aan een wijsheid van de zeventiende-eeuwse dichter Jacob Cats: 'Na zovele bijzondere omstandigheden van den tijd beleefd te hebben, heb ik dikwijls gedacht aan het zeggen van zeker dichter 'wat is de tijd een wonder ding. Wat baart zij al verandering'.¹⁸ Beeftingh schreef dit in 1806, het jaar waarin het koninkrijk der Nederlanden werd gevormd onder leiding van een broer van Napoleon. De Nederlandse staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp kon in zijn herinneringen in 1813 ook nog de annexatie verdisconteren van Holland bij het Napoleontische keizerrijk, de ondergang van Napoleon en de inhuldiging van koning Willem I en hij overdrijft dus niet als hij in zijn aanhef beweert terug te mogen kijken op 'une epoque si memorable'.¹⁹ En ook een andere bekende politicus uit deze periode, Ocker Repelaer, begint zijn memoires – vermoedelijk rond 1813 – vanuit de stellige overtuiging gebeurtenissen te beschrijven waarvan in de geschiedenis geen pendant zou bestaan: 'De gebeurtenissen welke wij op het einde der voorgaande en den aanvang van de tegenwoordige eeuw zagen plaatsgrijpen behoren buiten twijfel onder de gewichtigste en belangrijkste die ooit in de geschiedrollen zijn aangetekend'.²⁰

Baron Abraham Calkoen maakte kort voor zijn overlijden in 1849 de rekening op van een lang leven waarin hij op de valreep ook nog de gebeurtenissen van het revolutiejaar 1848 had mogen meemaken – onder meer de invoering van een nieuwe grondwet waarin de macht van het Oranjehuis aan banden werd gelegd en de parlementaire democratie werd ingevoerd – en constateert in zijn aanhef een tijd te hebben beleefd 'in welken de zonderlingste gebeurtenissen hebben plaats gehad (...) Grote rijken zijn te niet gegaan, andere zijn opgekomen en het schijnt dat er nog vele veranderingen in Europa te wachten zijn, welke misschien ook wederom mijn vaderland zullen beroeren'.²¹ Griffier Jan Lodewijk de Geer van Jutphaas, geboren in 1784, begon zijn dagboek in 1848 met het bewuste jaar en de volgende haast droge constatering: 'mijn leven van den beginne viel in een tijd van verandering en omwentelingen'.²² Voormalig rector J.C.M. Inkrott, geboren in 1792, spreekt in het voorwoord

17 Hendrik Moering (1755-?), Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit Rotterdam, coll.hss. (fotokopie).

18 Josua van Beeftingh (1789-1835), Gemeentearchief Rotterdam, coll.hss. 1938.

19 *The diary of Gijsbert Karel van Hogendorp (born 1762)*, Nationaal Archief II, Van Hogendorp Coll., aanv. 1913, inv.nr. 50-52.

20 Ocker Repelaer (1759-1832), NA I, FA Repelaer 117.

21 Nicolaas Calkoen (1753-1817), NA I, FA Calkoen 951.

22 Jan Lodewijk Willem de Geer van Jutphaas (1784-1857), Rijksarchief Utrecht FA de Geer van Jutphaas (R68)-301.

op zijn autobiografie uit 1852 de zorg uit dat de wereld van zijn jeugd te ver zal afstaan van zijn huidige lezers: ‘geboren in het begin der eerste Franse revolutie spreekt hij in zijn verhaal van personen, waarmede hij in betrekking kwam, die tot het tijdvak der geschiedenis behoren, dat als ware het een voorwereld zich aan het tegenwoordige geslacht vertoont’. Ook zelf ervaart hij tijdens het schrijven zo’n kloof. De mensen die hij in het verleden heeft gekend ‘treden (...) als geesten van ene andere wereld voor mijne verbeelding, staan om mijn schrijftafel, dan eens vriendelijk, dan eens dreigend’.²³

Voormalig vice-admiraal Jacobus Boelen, geboren in 1791, schreef zijn memoires in 1870 om verslag te doen van een door bijzondere historische gebeurtenissen veroorzaakte opmerkelijke levensloop.²⁴ Een opmerking van een van zijn jongere officieren had hem hiertoe aangespoord: ‘vele van die gebeurtenissen welke gij beleefd hebt, kunnen in onze dagen niet meer’. Zijn verwachting dat het publiek deze memoires daarom aandachtig zal lezen, heeft hij echter doorgestreept en vervangen voor een bescheidener aanbeveling die misschien beter past bij een manuscript dat nooit de drukpers heeft gehaald: ‘Mocht er iemand belang stellen de waarheid van deze gezegde te kunnen beoordelen, die durf ik daarvoor de lezing van deze mijne bladen aanbevelen’. De in 1875 geschreven autobiografie van een van die jongere zeeofficieren, Marin Henry Jansen, geboren in 1817, werd pas in 1925 gedrukt, vijftig jaar na dato, als historische bronnenuitgave.²⁵ Jansen beweert zich door zijn vrienden te hebben laten overtuigen van het belang van zo’n autobiografie. Zelf meent hij dat de nadruk hierin niet zozeer moet liggen op zijn persoonlijke levensverhaal omdat hij zich niet kan voorstellen ‘dat de levensbeschrijving van een onbekend gelukkig man belangwekkend kan zijn’. Zijn eigen rol is bescheiden. Hij is slechts ‘een dier nietige wezens’ die bij wijze van toeval in het centrum werd geplaatst van allerlei grote gebeurtenissen die de wereld hebben veranderd en haar in de toekomst nog verder zullen transformereren: ‘ik heb toch in mijn leven het eerst de stoomkracht in de nijverheid zien toepassen, stoomschepen in de vaart zien komen, spoorwegen zien bouwen, telegraaflijnen en onderzeesche telegraafkabels zien leggen. Hetgeen alles tezamen genomen de gehele menselijke maatschappij in hare grondlagen zal aantasten’. Olke Arnoldus Uhlenbeck, ook een gewezen vice-admiraal, was weer enkele jaren ouder maar leefde langer waardoor hij pas in 1887 zijn autobiografie opende met de opmerking ‘een veelbewogen leven’ te hebben geleid in ‘een tijdvak (...) van grote veranderingen en hervormingen van het zeewezen, niet alleen bij de Nederlandse Marine, maar ook in die van alle rijken binnen en buiten Europa’. Ook hij schreef op aanraden van zijn kennissenkring om te voorkomen dat deze cruciale gebeurtenissen ‘aan de geschiedenis zouden worden onttrokken’.²⁶

23 Clemens Joseph Maria Inkrott (1792-1857), *Herinneringen uit het leven van eenen kandidaat in de letteren* (Wildervank 1858).

24 Jacobus Boelen (1791-1876), J. Oderwald (red.), *Het merkwaardig dagboek van een Nederlandsch zeeman 1795-1860*, 2 dln. (Amsterdam 1942-1943).

25 Marin Henry Jansen (1817-1893), UB Utrecht, H.G. 142.

26 Olke Arnoldus Uhlenbeck (1810-1888), NA II FA Uhlenbeck (1744-1978) 20.

Afb. 1 Luitenant-ter-zee Marin Henry Jansen beschreef in zijn autobiografie de grote veranderingen in de scheepvaart door de komst van de moderne stoomschepen. Uit: Het leven van een vloothouder: gedenkschriften van M.H. Jansen (Utrecht 1925).



Dezelfde motivatie zien we niet alleen onder marineofficieren maar ook onder leden van andere sociale groepen, die verschillende accenten leggen, afhankelijk van hun beroepsmatige achtergrond. Predikant Petrus Hugenholtz, geboren in 1834, bediende zich wel van hetzelfde bescheidenheidstopos als de admirals, maar dat was dan ook een retoriek die in die tijd door recensenten bijzonder werd gewaardeerd.²⁷ Hij opent zijn autobiografie uit 1904 met de opmerking over zijn ‘grote levenreis’ het een en ander te zullen vertellen ‘niet – neen waarlijk niet! – omdat ik mijn eigen persoon en mijn lotgevallen van zoveel gewicht acht, maar omdat ik het voorrecht had te leven in een tijd van ontzaglijken ommekeer en hevige crisis op allerlei, vooral op godsdienstig en kerkelijk gebied’.²⁸

²⁷ Huisman, *Publieke levens*, 145-197.

²⁸ P.H. Hugenholtz (1834-1911), *Indrukken en herinneringen* (Amsterdam 1904) 4.

In zekere zin lijkt de cirkel weer rond als hij het tijdvak van een aantal hierboven geciteerde auteurs, de autobiografen en dagboekschrijvers uit de veertiger jaren van de negentiende eeuw, beschrijft als een periode die door een grote onveranderlijkheid zou zijn gekenmerkt: ‘een zestig, zeventig jaar geleden zag ’t er in de wereld heel anders uit dan thans. Overal heerste de rustige rust ... Rustig was de literatuur en vreedzaam de kunst, beperkt het handelsverkeer en afgemeten de conversatie’. Zijn oudere ambtsgeenoot Jacobus Doedes, geboren in 1817, begint zijn autobiografie in 1893 met een opsomming van de enorme veranderingen die de afgelopen halve eeuw hebben plaatsgevonden. Hij peilt als het ware de diepte van de kloof tussen 1843 en 1893. Op het terrein van de wetenschap constateert hij een aardverschuiving: ‘Toen men 1843 schreef, waren wij nog met ons zevenen planeten, benevens slechts vier asteroïden. Op het terrein van onderwijs is er veel veranderd: ‘ook hadden wij hier nog geen wet op het Hoger Onderwijs, slechts drie Hogescholen, en daarbij drie Athenea’. Op godsdienstig gebied is weinig hetzelfde gebleven: ‘Orthodoxie en orthodoxen waren niet veel in tel (...) De Bisschoppelijke Hiërarchie was hier nog niet ingevoerd’. En ook het vervoer uit 1843 is onvergelykbaar met dat in 1893: ‘Utrecht [was] volstrekt niet het centraalpunt van een Nederlands spoorwegnet’. Dit gaat zo enkele bladzijden in een duizelingwekkend tempo door waarbij grote en kleine veranderingen over elkaar heen buitelen: ‘Ook bediende men zich hier nog niet van postzegels, telegrammen of rijwiel, en er was dus ook nog geen spraak van postzegel-albums, telegraaflijnen of wielrijderswedstrijd. In de dagbladen werd nog geen afzonderlijke plaats aan sport ingeruimd (...) De Haarlemmer Courant verscheen slechts om den anderen dag (...) *De Pastorie van Mastland* kwam toen juist van de pers’.²⁹ Met de opmerking ‘en professor Scholten verwisselde Franker met Leiden ...’, wordt deze voortdenderende trein onverhoeds tot stilstand gebracht, waarna de auteur doorschakelt naar de gebeurtenissen op het persoonlijke vlak, toen hij aan het begin stond van zijn carrière als predikant: ‘Wat mij, die in die beide jaren geleefd heb, persoonlijk aangaat, mijne gemoedsstemming was in 1843 verre van gedrukt, mijne levenservaring geenszins ontmoedigend, mijne positie volstrekt niet bedroevend’.

Predikant Simon Buytendijk begon zijn herinneringen op tachtigjarige leeftijd in 1900, niet omdat hij zichzelf zo bijzonder vindt maar vanwege de door hem ‘meedoorleefde tijd’ en het feit dat hij een aantal hoofdrolspelers persoonlijk heeft gekend: ‘Immers zal de 19e eeuw een zeer eigenaardige plaats in de wereldgeschiedenis innemen. Gene die dieper in het leven der volkeren (...) ingreep als deze. Vergelijk daarmee nu eens ’t begin der 20e eeuw en sta verbaasd over de omkering in zulk een betrekkelijk kort tijdverloop. Wie een kleine veertig jaar later dan ik werd geboren, kunnen zich van wat ik aanschouwd heb, geen voorstelling maken’.³⁰

29 J.I. Doedes (1817-1893) *1843-1893. Biografische herinneringen* (Utrecht 1894).

30 S.H. Buytendijk (1820-1910), *Bladen uit mijn levensboek* (2e dr. Nijkerk [1905] 1911) 8.

Hoe beperkt dat voorstellingsvermogen van het nabije verleden van weer latere generaties was, komt naar voren uit de herinneringen van Klaas Honig, geboren in 1871, een halve eeuw na de hiervoor geciteerde Doedes.³¹ De kloof tussen heden en verleden ontstaat volgens deze fabrikant pas in de loop van de twintigste eeuw: ‘in mijn prille jeugd was er m.i. nog veel overeenkomst met den toestand zoals die eeuwen bestaan had. Het IJ was nog open. Later kwam er een spoorlijn via Uitgeest-Haarlem naar Amsterdam. Er voer een boot naar Zaandam (...). Op de drie beursdagen reden alle fabrikanten met hunne eigen rijtuigen naar Zaandam naar de boot, wat op bepaalde uren een eigenaardige opschudding in het zo rustige straatbeeld gaf.’ Dit idee op het breukvlak der tijden te hebben geleefd blijft constant, alleen de breuken verschuiven, met elke generatie mee steeds verder vooruit in de tijd. Annie Salomons schreef haar herinneringen twintig jaar na Klaas Honig, in 1960, om haar generatiegenoten een plezier te doen – ‘mensen die graag zeggen: tja, dat heb ik ook meegemaakt. Zo ging het in mijn jonge jaren’ maar ze hoopt dat ook ‘jonge mensen het willen lezen, die het leuk vinden zich erover te verbazen: was het aan het begin van deze eeuw werkelijk nog zo? Niet te geloven’.³²

Tot dusverre passeerde een bont gezelschap egodocumenten de revue – gedrukt of in handschrift, kroniekachtige dagboeken, memoires van staatslieden en zeeofficieren, domineesherrinneringen, of voor de eigen familie geschreven autobiografieën van fabrikanten en ambachtslieden. Met alle verschillen hadden ze als gemeenschappelijk kenmerk dat de auteurs hiervan expliciet beweren een unieke tijd te hebben willen vastleggen waarin zich veranderingen hebben voltrokken die niet meer zijn terug te draaien, het besef dat het verleden onomkeerbaar is. Binnen de geschiedtheorie wordt dit denkbeeld aangeduid als een unilineair tijdsbesef dat het cyclische tijdsbesef zou hebben verdrongen eigen aan de vroegmoderne tijd. Van egodocumenten met zo’n expliciet motief zijn nog vele voorbeelden te geven, maar uitsluitend in die geschreven vanaf het midden van de achttiende eeuw. De jaren waarin Koselleck de Sattelzeit laat beginnen.

In de tweede helft van de achttiende eeuw is dit motief nog tamelijk zeldzaam en zijn het vooral de dagboeken die blijk geven van zo’n modern historisch besef. Dat is logisch omdat autobiografen per definitie achter de feiten aanhollen. Er gingen echter meerdere generaties overheen voordat dit argument om te schrijven in autobiografieën populair werd. Dat gebeurt pas vanaf de veertiger jaren van de negentiende eeuw. Het zou kunnen wijzen op een verlate reactie op Kosellecks Sattelzeit, maar het kan ook samenhangen met een verschuiving in thematiek: van politieke omwentelingen in de eerste helft van de negentiende eeuw naar de veel tastbaarder veranderingen op het terrein van ruimtelijke ordening, infrastructuur en technologie in de tweede helft van de negentiende eeuw. Transformaties die zichtbaar, voelbaar en hoorbaar zijn, laten zich misschien gemakkelijker beschrijven dan de veranderingen op het

31 Klaas Cornelis Honig (1871-1941), Gemeentearchief Zaanstad PA Honig (143) Supplement Doos IX.

32 Annie Salomons (1885-1980), *Toen en nu. Herinneringen uit een lang leven* (Den Haag 1961) 9.

niveau van wetgeving en politiek die het resultaat waren van de Bataafse revolutie, zoals de scheiding van kerk en staat, de afschaffing van de gilden, van de adelstand en van de tortuur binnen de rechtspleging of de invoering van de eerste Nederlandse grondwet ooit. Hoe belangrijk ze mogen zijn geweest, ze waren voor negentiende-eeuwse autobiografen geen aanleiding hieraan te refereren. Wel hebben de auteurs aandacht voor de veranderingen in het onderwijs maar zonder ze te koppelen aan de idealen van de Bataafse revolutie van 1795. Op die manier werden ze van hun politieke lading ontdaan. En dat geldt ook voor de gebeurtenissen die mensen in het revolutietijdvak hebben meegemaakt: de rellen of relletjes waarvan ze aanstichter waren, slachtoffer of alleen maar ooggetuige, de machtswisselingen, de wraakacties op eerdere bestuurders, de onderlinge gevechten. Auteurs gaan hierbij vooral in op de geleden schade als gevolg hiervan – faillissementen, het verlies van ambten, noodgedwongen verhuizingen. De eigen politieke idealen van toen zijn zorgvuldig verborgen onder een dikke vernislaag.

De autobiografie van Jacob Klinkhamer uit 1840 kan als illustratie dienen.³³ Hij werd net op tijd geboren om de in snel tempo afwisselende revoltes en restauraties in de laatste decennia van de achttiende eeuw bewust mee te maken en leefde lang genoeg om op de valreep ook getuige te kunnen zijn van een aantal infrastructurele veranderingen in de dertiger jaren van de negentiende eeuw, zoals de aanleg van de eerste spoorlijn in 1839. De wereld was in zijn ogen ‘in zo’n korte tijd’ veranderd ‘dat als onze ouders uit hun graf konden opstaan, zij van verwondering opgetogen zouden zijn en het land hunner geboorte nauwelijks kennen’. De onherkenbaarheid van Nederland in 1840 vergeleken met het tijdperk van zijn ouders wordt echter alleen uitgewerkt in relatie tot de infrastructuur. Gedurende de periode 1815-1830 zou ‘ons land geheel van gedaante veranderd [zijn]. De menigvuldigen zandwegen waren in straatwegen of chaussées of macadamswegen veranderd, de rivieren en stromen, ja zelfs de zee wierd stoomboten bevaren, waardoor de reisgelegenheden veel gemakkelijker en minder kostbaar wierden’. Ook staat hij in zijn autobiografie uitvoerig stil bij het ‘wonderwerk’ van het van Amsterdam naar Den Helder gegraven Noord-Hollands Kanaal, de aanleg van een aantal dokken in de Amsterdamse havens, de toepassing van stoomenergie in fabrieken, en de aanleg van spoorwegen waarvan hij hoge verwachtingen heeft voor de toekomst vooral vanwege de enorme tijdsbesparing die deze mogelijkheid van transport zal opleveren: ‘Reeds in 1838 was men hier te lande voor het eerst begonnen met het vervaardigen van ene ijzere Spoorweg van Amsterdam op Haarlem. Tot die tijd toe kenden wij die wegen alleen bij rapporten en uit platen en boeken, maar in 1839 was die weg voltooid en het traject van Amsterdam tot Haarlem, dat een grote drie uren gaans is, word nu in 20 minuten afgelegd’. De politieke omwentelingen rond 1800 komen in dit levensverhaal eveneens aan de orde, maar de benadering hiervan verschilt aanzienlijk, zoals hierna in detail wordt geanalyseerd.

33 Jacob Frederik Klinkhamer (1775-na 1840), *De Toverlantaarn. Holland in de jaren 1780-1840. Optekeningen over het leven van de familie Klinkhamer*. Typoschrift, in familiebezit.

De tandeloze tijd. Politieke omwentelingen bekeken met een toverlantaren

Anders dan de eerder geciteerde auteurs verraadt Jacob Klinkhamer zijn motief niet al in de eerste regels van zijn autobiografie maar in de vorm waarin het verhaal is gegoten, als een magische voorstelling van beelden geprojecteerd met behulp van een toverlantaarn, een soort diavoorstelling van geschilderde tafelen op glazen raampjes. Zijn autobiografie heet dan ook: 'De toverlantaarn. Of de verschillende gebeurtenissen in mijn leven, voorkomende als de glazen of vertoningen in ene toverlantaarn'. De toverlantaren is een Nederlandse uitvinding die alweer dateert van de late zeventiende eeuw en sindsdien vooral een kermisattractie was in de sfeer van dansende beren, vrouwen met drie borsten of vuurvretende heren. In Klinkhamers tijd waren voorstellingen met behulp van een toverlantaren, vaak afbeeldingen van sprookjes, nog steeds bijzonder populair. De beelden werden vertoond op kermissen en scholen – educatie was erbij gekomen – tijdens familiebijeenkomsten of publieke lezingen en nog altijd geassocieerd met magie en verwondering. Het was ook een veelgebruikte vertelstructuur in satirische verhandelingen en pamfletten, aangewend om het absurdisme van het beschrevene te onderstrepen of ten minste bij lezers een gevoel van vervreemding en verwondering op te roepen. Dat Klinkhamer voor deze vertelstructuur heeft gekozen voor het verhaal van zijn leven is daarom veelzeggend over zijn perceptie van het verleden: een opeenvolging van haast exotische scènes – genummerd als waren het toelichtingen bij dia's – waarin de lezer wordt geacht, zoals hijzelf ooit had gedaan, van de ene verbazing in de andere te vallen.

Deze vertelstructuur in losse scènes, alleen met elkaar verbonden door een ijzeren chronologie, geeft de auteur de mogelijkheid grote en kleine ontwikkelingen in zijn privé-leven en op het toneel van de landelijke politiek of zelfs wereldgeschiedenis te vermengen zonder zich te hoeven bekommeren over logische overgangen in het verhaal. Op die manier kan hij bijvoorbeeld moeiteloos overschakelen van zijn eerste schooljaren op een meisjesschool en de nadelige gevolgen hiervan voor zijn karakter, naar de oorlogsdreiging in 1785 vanuit de Zuidelijke Nederlanden en de burgerbewapening die hiervan het gevolg was, zijn participatie als kind aan een exercitiegenootschap, naar de Amerikaanse vrijheidsstrijd en de desastreuze gevolgen hiervan voor de Nederlandse handel en het 'begin der tweespalt en onlusten tussen patriotten en prinsgezinden' in de tachtiger jaren van de achttiende eeuw. We zijn dan nog maar bij de zesde scène. In de daaropvolgende 108 scènes trekken we voort door de geschiedenis. Om te beginnen met de mislukte patriottenrevolte en daarop volgende restauratie van het oude regime in 1787 waarvan Klinkhamer als twaalfjarige getuige was: 'Het was nu van alle kanten Oranje boven. (...) En het gemeen, dat altijd de bovendrijvende partij aanhangt, mishandelde op de straten en wegen diegenen, die maar de naam van Patriotten hadden. (...) Zonder met Oranje versiert te zijn kon men de straat niet betreden'. Zijn opleiding aan de Latijnse school



Afb. 2 Voorstelling met de toverlantaarn, uit R. Arends, Vaderlandsche kermisvreugd (Dordrecht 1782), Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

komt hier pal achteraan, het overlijden van zijn grootmoeder, zijn succes bij de meisjes met alle gevaren vandien en het derde huwelijk van zijn vader. Daarop volgt de Franse revolutie en de invloed die hiervan uitging op de ‘alhier verdrukte Patriotten of republikeinen’, onder meer op een oom van Klinkhamer die naar Frankrijk was gevlucht en hier een revolutionair legertje formeerde, de Bataafse revolutie in 1795 met hulp van de Fransen, die bij nader inzien echter geen ‘vrienden en bondgenoten’ waren maar een bezettingsmacht, de omvorming van de Nederlandse staat naar Frans model dat vele van Klinkhamers kennissen en familieleden in het regeringspluche deed belanden en hemzelf een uniform deed aantrekken om onderdeel te gaan uitmaken van de Nationale Garde: ‘Ieder weldenkende moest daaraan deelnemen en dus wierd het ook mijne beurt voor mijne tweede militaire loopbaan’. Klinkhamer refereert hier aan zijn eerdere deelname aan een patriots exercitiegenootschap toen hij kind was. Zijn eigen patriotse kleur heeft hij echter zorgvuldig uit het verhaal weggelaten en dat zal hij blijven doen. Hij is een speelbal van de elementen. Elke omwenteling brengt hem opnieuw, min of meer onvrijwillig, onder de wapenen, steeds opnieuw voor een andere zaak: in 1796 tegen een aantal radicale relschoppers in Amsterdam, in 1798 tegen mogelijke orangistische oproeren

naar aanleiding van de zeeslag bij Kamperduin en in 1813 om de Fransen te helpen verdrijven wat de weg vrij maakte voor een koninkrijk onder Willem I: ‘dit was dus mijn vierde en laatste militaire carrière’.

Dit verhaal wordt afgewisseld met scènes uit zijn huwelijk, geboorte en vroegtijdig overlijden van kinderen en zijn perikelen als advocaat: de moordende concurrentie door zijn zwager Maurits Cornelis van Hall, wat hem deed uitwijken naar een ambt met een veel lager aanzien, dat van notaris.³⁴ In de Napoleontische tijd moest hij zich zelfs tot dit ambt beperken. Volgens de nieuwe Franse wetgeving was het niet langer toegestaan zowel advocaat als notaris te zijn. En dankzij de invoering in 1812 van ‘het Franse zegel, registratie, hypotheek en griffierecht’ werd dit beroep er niet eenvoudiger op: ‘Wat ik ook van ’t jaar 1803 af tot 1812 geleerd en ondervonden had in mijn beroep, kwam mij niet meer te pas, en was als verloren. Ik moest geheel nieuwe wetten en een nieuwe praktijk leren, en dadelijk reeds in werking brengen, wilde ik voor mijn huishouden de kost blijven verdienen’. We zijn dan bij scène 82. De slag bij Waterloo, de eenwording met België in 1815 en de afscheiding van België in 1830 moeten nog volgen. In 1831 vliegt niet, zoals in de geschiedschrijving te doen gebruikelijk, Van Speijk de lucht in. Klinkhamer concentreert zich op het jaar 1830 wanneer een van zijn zonen door de Belgen aan flarden wordt geschoten. Het verhaal eindigt in 1840 met de troonsafstand van koning Willem I, die het ‘vertrouwen en de liefde van de natie’ heeft verspeeld, in ieder geval dat van Klinkhamer, en de inhuldiging van Willem II: ‘God geve, dat zijne regering gelukkig zij!’

Het mag duidelijk zijn dat Klinkhamer niet bepaald terug kijkt op een periode van gemoedelijke rust. Saai wordt het geen moment. Zijn grootste probleem tijdens het schrijven is het maken van de juiste keuze welke periode nu tot de meest dramatische moet worden uitgeroepen: ‘het gevaarvolle jaar 1813’ bijvoorbeeld of toch 1830? Dat laatste jaar wordt getypeerd als een ‘voor ons in het bijzonder en voor Noord Nederland in het algemeen een aller noodlottigst jaar’. Het jaar 1795, het jaar van de Bataafse revolutie, was al even rampzalig. Of hij de gebeurtenissen in 1795 als een breuk heeft ervaren in de sfeer van Koselleck, als een moment in de geschiedenis waarover hij de overtuiging heeft dat het zich nooit meer zal herhalen, is moeilijk te bepalen. De enige zekerheid die hij biedt is dit nooit meer te willen meemaken: ‘Wij waren dan toen vrije burgers, en van het zogenaamde juk van prins Willem ontslagen, maar wij hadden een Franse vrijheid, dat is bijna ene regeringsloosheid, en zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te beleven’.

In de tekst vinden we de nodige aanwijzingen dat Klinkhamer zelf in die tijd patriots was en dus tot de revolutionairen behoorde, dat verklaart ook de eerste drie van zijn vier militaire carrières. Kinderen van orangistische huize marcheerden namelijk niet in exercitiegenootschappen. Terloops stelt hij zijn patriottisme ook zelf aan de orde, wanneer hij uitvoerig ingaat op de verschil-

³⁴ Van hem is eveneens een autobiografie bewaard: *Herinneringen van Mr. Maurits Cornelis van Hall, 1787-1815* (Amsterdam 1867).

lende bloedgroepen hierbinnen. Geen van hen deugde behalve de ‘bedaarde Patriotten, dat de verstandigste lieden waren, die wel een reforme verlangd hadden, maar niet door hulp van de Fransen, waaronder mijne vader en ik behoorden, want ons systema was altijd, houd de vreemdeling uit uwe huis-houdelijke betrekkingen’.

Bij nader inzien had iedereen de Fransen er liever buiten gehouden, zo lezen we ook in de autobiografieën van veel van Klinkhamers tijdgenoten. Voor de Orangisten onder hen stond dat meteen al vast, maar ook de herinneringen van voormalige patriotten, toentertijd bedwaard of niet, verkleurden in de negentiende eeuw van de revolutionaire Franse driekleur tot een gezapig oranje. Van het revolutionaire elan waarmee in 1795 door de patriotten met hulp van de Fransen de macht was gegrepen, was niets meer over na alle daarop volgende interne perikelen, culminerend in twee staatsgrepen binnen het tijdsbestek van nog geen jaar in 1798, een toenemende macht van de Franse ‘bevrijders’ die zich tot bezetters ontpopten en een groeiende economische malaise onder meer als gevolg van het continentaal stelsel en de torenhoge heffingen van Franse zijde, een koninkrijk der Nederlanden onder de broer van Napoleon, de daaropvolgende inlijving bij het keizerrijk Frankrijk onder Napoleon, met een koninkrijk onder Willem I – zoon van de in 1795 afgezette stadhouder – tot besluit, juichend binnen gehaald door voormalige orangisten en patriotten. Dat was niet eens een herstel van de oude situatie maar alweer een novum in een land dat meer dan twee eeuwen een republiek was geweest. Leg dat maar eens uit aan latere generaties! Een van de weinige zaken die auteurs nog probeerden uit de failliete boedel te redden was, vanzelfsprekend, de eigen reputatie. Wie de autobiografieën leest van voormalige patriotten, allemaal bedwaard, allemaal tegen hun zin togetreden tot de nieuw geformeerde gemeenteraden, provinciale besturen of de Nationale vergadering, vraagt zich af welke mensen in vredesnaam de revolutie van 1795 hebben gepleegd. Iemand moet dat hebben gedaan, toch niet alleen de Fransen? Maar het zijn altijd de anderen. In de woorden van Klinkhamer waren dat vooral: ‘Hete revolutionaire, bandeloze, en kwaadaardige personen’ die ‘de bedaarde en gegoeden’ van het toneel zouden hebben verdrongen: ‘Zo werd een lampemaker Bos, een koekebakker Losbergen, een matteverkoper Schollevanger, en anderen van dat soort tot municipalen of volksvertegenwoordigers benoemd, en namen zitting tot in de nationale conventie toe. Overal werden vrijheidsbomen geplant, men danste om dezelve, maar wanorde en zedeloosheid vergezelde hun’.

Van deze lampenmaker, koekenbakker en mattenverkoper zijn geen herinneringen bewaard gebleven, wel van bijvoorbeeld een boer uit Groningen, Geert Reinders.³⁵ Niet bepaald een ‘hete revolutionair’ als we zijn autobiografie mogen geloven en hij stond ook niet te trappelen om te mogen besturen. Toch maakte hij na de Bataafse revolutie een politieke bliksemcarrière. In 1795 werd hij ‘tegen zijn genoegen’ verkozen tot het provinciale bestuur en in 1798

35 Geert Reinders (1737-1815), 1812. *De levensschets van Geert Reinders (1737-1815)* (Winsum 1998).

trad hij toe tot de Nationale Vergadering, om in 1799 wederom voor drie jaar te worden herkozen: ‘Nimmer was hij recht vergenoegt met dezen aanzienlijken post’. Hij werd, zo onderstreept hij, door alle partijen gewaardeerd vanwege zijn vredelievende, gematigde houding. Dat was al zo in de patriottentijd, zelfs nadat hij als een van de leiders van de patriottenrevolte in Groningen na de omwenteling in 1787 tot een boete was veroordeeld: ‘Echter behield hij altoos zijn achting, ook bij de Orange Partij’. Na de Bataafse revolutie bleef hij ‘een belangloos voorstander van zijn vaderland en, schoon nimmer aan enige partij verknocht, behield hij de achting van zijne medeleden en de genegenheid van zijne landgenoten’.

De eerder geciteerde Zeeuwse raadspensionaris Lambrechtsen was al eveneens ‘veraf van partijzucht, of afkeer van de Stadhouderlijke regering.³⁶ Ik beschouwde dezelve integendeel nuttig en noodzakelijk. Maar ik rekende het beneden de waardigheid van een regent of minister, geen moeds te hebben om de inspraak van zijn geweten te volgen, of uit complaisance de gevoelens van grooten aan te kleven. Het kan dus niet missen, of ik werd geoordeeld tot den rang der Patriotten te behoren, en ik was er ver af om dezen titel te versmaden’. Deze voorstelling van zaken als zou hij door zijn tijdgenoten voor patriot zijn aangezien – ‘geoordeeld’- wordt in zijn memoires zo vaak herhaald dat het ongeloofwaardig wordt. Net zoals Reinders zou hij, in weerwil van zijn gematigde houding, een van de slachtoffers van de omwenteling in 1787 zijn geweest en zou hij in 1795 tegen zijn zin wederom op het regeringspluche zijn gehesen. Nog voordat de zaken uit de hand liepen had hij al voorzien in welke rampspoed deze revolutie zou ontaarden. Toen de Fransen in 1794 vanuit Vlaanderen oprukten naar de Republiek was hij ‘onverzettelijk’ gekant tegen een revolutie: ‘groot en smartelijk was dus mijn aandoening toen het God behaagde door de fellen vorst van januari 1795 onze rivieren te doen verstijven, en de vijand daardoor de weg in het land te banen’. Deze emotie wordt aangevoerd als was het een bewijsstuk voor zijn antirevolutionaire houding: ‘Wat men dus van mij moge gedacht of geschreven hebben, nimmer heb ik mij direct of indirect die rampzalige revolutie bevorderd of daarin verblijd’. De vervulling van zijn ambt als secretaris van de gemeenteraad na de revolutie en als lid van het nieuwe provinciaal bestuur was dan ook geen sinecure geweest. In deze ‘nieuwe qualiteit’ had hij het bijzonder druk gehad maar bovenal ‘ook veel verdriet uit te staan, daar ik te doen had met mensen, die over ’t algemeen weinig kennis van ’t bestuur hadden, en die door de nieuwe leer der Vrijheid en Gelijkheid welke zij nogthans niet verstonden, waren geënthousiasmeerd’. Vermoedelijk waren zij van hetzelfde kaliber als de koekenbakker, lampemaker en mattenverkoper aan wie Klinkhamer zich in Amsterdam zo grenzeloos irriteerde.

De mensen die in 1795 dansten rond de vrijheidsboom leren we alleen kennen in dagboeken, voor zover die zijn bewaard en in autobiografieën die zijn geschreven vóór de napoleontische tijd. Hoe dichter op de gebeurtenissen rond

1795 ze zijn geschreven, hoe radicaler de autobiograaf. Zelfs een gezworen orangist en voormalig protégé van stadhouders Willem v als Dirk van Hogendorp verklaart in zijn autobiografische schets uit 1798 de beginselen van de Franse revolutie te onderschrijven en zich, ondanks de vanwege zijn opvoeding begrijpelijke liefde voor het Oranjestad, altijd te hebben teweergesteld tegen 'die gene die de begrippen van Vrijheid en gelijkheid, in een verkeerd, ja zelfs hatelijk daglicht tragten voor te stellen, dit alles heb ik gedaan lange voor de omwenteling'.³⁷ Kom daar nog maar eens om na de inhuldiging van koning Willem I in 1815! Voormalige revolutionairen komen dan stevast tot dezelfde conclusie: 'Mocht een ieder zoals ik zich overtuigd houden, dat politieke en geestelijke drijvers meestal hun eigen ik beogen, waarom ik mijne kinderen deze les nalaat, nimmer in politieke of geestelijke kwestieën partij te trekken, maar zich stil en vreedzaam ten eigen nut werkzaam te houden'. Deze woorden zijn van de apotheker en ooit felle patriot Harmen Ament, een van de politieke vluchtelingen na de omwenteling van 1787 met een politieke comeback in 1795.³⁸ De voormalig patriotse Rotterdamse koopman Jacob Havelaar concludeert in 1832 uit eigen ervaring te kunnen getuigen 'hoe gevaarlijk alle revolutieën kunnen worden' op welke 'billijke gronden' ze ooit ook zijn begonnen en geeft zijn kinderen daarom het dringende advies 'om u, zoveel mogelijk, buiten die woelingen te houden en geen deel daaraan te nemen'.³⁹

De Friese belastinginnehmer Doeke Hellema herinnert zich nog waar het misging. Dat was toen hij in de jaren tachtig door dominee Bruining werd overgehaald zich op de wereld om zich heen te oriënteren in kranten en tijdschriften en die op hem had ingepreft om hem tot de revolutie te bekeren.⁴⁰ Hij had zich hiertegen een tijdlang verzet met het argument dat deze lectuur zijn gemoedrust zou verstoren, 'en tevens mij voorgenomen had, mij van alle twist te onthouden, evenwel door het vertrouwen op dominee als een zeer braaf man, werd ik eindelijk overgehaald, om ten minsten de Haarlemmer Courant mede te lezen; wat is toch de mens met zijn beste voornemen!' Voor hij het wist was hij patriot geworden, nam hij deel aan de wapenhandel en marcheerde hij mee in een burgercompagnie: 'De mens is geneigd tot navolgen, wanneer nu aangelegene dingen, door zulke geschriften, voor het oordeel van de mens gebracht worden met de zorgvuldigste waarheden ingekleed (...) welke niets als onheil voor de natie tekenden'.

In deze autobiografieën zijn veranderingen aan de orde van de dag. Het is alleen niet duidelijk welke richting ze zullen opgaan. Misschien wel omdat een aantal vernieuwingen onder koning Willem I worden teruggedraaid of worden doorgezet maar met een oranje sausje worden overgoten, nieuwe wijn in oude zakken. Wat overblijft zijn gevoelens van spijt, teleurstelling en vooral desoriëntatie. We zien bij deze generatie autobiografen geen gevoelens

37 Dirk van Hogendorp (1761-1822), ARA II, coll. Van Hogendorp aanw.1922 nr.45.

38 Harmen Thieden Ament (1768-1839), A. Haga (red.), 'Herinneringen van den patriot H.T. Ament', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* XLVIII (1927) 1-16.

39 Jacob Petrus Havelaar (1760-1846), GA Rotterdam, coll. hss. IV 1991 05-06.

40 Doeke Hellema (1766-1856), PB Friesland F 1668.

van nostalgie, zoals de historicus Peter Fritzsche die constateert in de autobiografieën van adellijke Franse emigranten, leden van de bestuurlijke elite van voor de revolutie die bevangen door weemoed op hun leven zouden hebben teruggekeken en de breuk tussen verleden en heden tot leidmotief maakten van hun levensverhalen. Fritzsche situeert daarom het ontstaan van nostalgie in de laatste decennia van de achttiende eeuw. De Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen zouden hiervoor de trigger hebben gevormd. De mensen die deze ‘Umwertung aller Werten’ hadden doorleefd voelden zich ‘stranded in the present’, zoals de titel luidt van Fritzsche’s boek. Vaak waren ze als gevolg van deze omwentelingen ook ballingen in de letterlijke betekenis, wat de gevoelens van vervreemding en isolement nog verder stimuleerde, zoals dat het geval was bij de Franse literator François René de Chateaubriand, Fritzsche’s kroongetuige.⁴¹

Het ontbreken van nostalgische geluiden in de autobiografieën van dezelfde generatie Nederlandse auteurs kan samenhangen met het specifieke verloop van de revolutie in Nederland. De Bataafse revolutie in 1795 leidde niet tot verbanningen en grootschalige confiscatie van adellijke bezittingen zoals in Frankrijk. Misschien is de Nederlandse geschiedenis hierdoor gevrijwaard gebleven van de nostalgische sentimenten van bannelingen die het vege lijf hadden weten te redden, met verlies van geld en goederen en alleen nog de herinnering aan vrienden en familie die aan de guillotine ten prooi waren gevallen. Bovendien bleef de Franse revolutie in de herinneringen van de Fransen een product van eigen makelij, terwijl de voormalige Nederlandse revolutionairen na afloop van de Napoleontische tijd werden geplaagd door het idee dat hun (Bataafse) revolutie als excuus was gebruikt voor een lange periode van Franse bezetting en een hiermee samenhangende diepe economische crisis waarin faillissementen aan de orde van de dag waren en die vele Nederlanders tot de bedelstaf deed geraken.

Naar welk verleden zouden die nieuwe Nederlandse ‘vaderlanders’ – want zo noemden ze zich in hun levensverhalen na 1813 – hebben moeten terugverlangen? Ze leken weer terug bij af en tegelijkertijd was er het besef dat de wereld onherstelbaar was veranderd zoals ook zichzelf nooit meer de oude zouden worden. De Friese predikant G. Bruining – dezelfde die Hellema aan de krant en het patriottisme had gebracht – merkt in zijn levensverhaal op door de schokkende veranderingen die heeft meegemaakt tot het bewustzijn te zijn gekomen dat ook gezichtspunten aan veranderingen onderhevig zijn: ‘menig gebeurtenis wordt door ons ook (...) bij en na de uitkomst gansch anders beschouwd, dan te voren’ waardoor hij zichzelf niet ‘gelijk’ is gebleven.⁴² Hij is een van de weinige autobiografen die dit nieuwe besef van subjectiviteit expliciet verwoordt, maar dat brengt hem dan ook prompt in de gevarezone, de mogelijke verdenking fout te zijn geweest in de oorlog, althans radicaal te zijn geweest in de Bataafse tijd en dus de deur open te hebben gezet voor de Franse

41 Fritzsche, *Stranded in the Present*.

42 G. Bruining (1764-1833), *Herinneringen van G. Bruining met betrekking tot de omwentelingen in staat en kerk gedurende zijnen levensloop* (Dordrecht 1830) 3.

usurpatoren. Zijn verklaring dat de tijd zijn standpunten en daarmee ook zichzelf heeft veranderd wordt daarom onmiddellijk gevolgd door de verzekering in zijn gedrag wel steeds dezelfde te zijn gebleven, namelijk 'dat wij met gene omwenteling medewerkten'.

Het lijkt geen toeval dat ook een aantal van de gevonden dagboeken een of meerdere leemtes vertonen in de jaren 1780-1813. Als ze de periode zelf al overleefden, liepen ze grote kans na 1813, na de stichting van het koninkrijk der Nederlanden onder Willem I, alsnog naar de papiermolens te worden gebracht. Dat was althans het eindstation van de dagboeken die de voormalige revolutionair Cornelis van Lennep in deze jaren had bijgehouden. Zijn kleinzoon Maurits moest zich daarom voor zijn biografie over hem behelpen met van her en der bijeen gesprokkelde informatie. Van Lennep beweert dat het vernietigen van dagboeken en andere familiepapieren uit deze beladen periode usance was.⁴³ Dat verklaart ook, zo meent de auteur, de onderbelichting van de Patriotse revolutie van 1787 en de Bataafse revolutie van 1795 in de Nederlandse geschiedschrijving. De actoren zelf hadden er, als ze na 1813 nog in leven waren, alle belang bij om hun eerdere engagement te verzwijgen om niet de naam te krijgen met 'elken wind' te zijn meegewaaid. Zij waren 'op enkele uitzonderingen na, niet weinig van denkwijze veranderd: ja groot zelfs was het getal derzulken, die vroeger tot de warmste demokraten behoord hadden en zich later de ijverigste en strengste monarchale dienaars van het keizer- of koningschap, soms van beiden, betoonden'. Hun nazaten ontfermden zich vervolgens over hun papieren nalatenschap: 'Zozeer vreesden de meeste lieden, dat er misbruik zoude gemaakt worden van de brieven of andere bescheiden, door hunne ouders of andere naaste verwanten nagelaten, dat zij die doorgaands onmeedogend verscheurden of naar de papiermolens lieten brengen'.⁴⁴ Een van hen kon door Van Lennep zelfs op heterdaad worden betrapt: 'zo trof ik eens een jonge juffrouw aan, met een mand nevens zich, bezig de brieven te verscheuren en daarin te werpen van een harer ooms.' Een generatiegenoot, Charles Boissevain, schreef eveneens een familiegeschiedenis op basis van dagboeken, brieven en andere persoonlijke papieren van zijn voorouders. En ook hij werd voor de beschrijving van de laatste decennia van de achttiende eeuw geconfronteerd met een bronnenprobleem: 'Van het begin van grootvaders leven kan ik geen bijzonderheden mededelen. In 1788 begon hij een dagboek te houden, en schreef daarin wat hem trof, wat hij opmerkte. Doch op zijn 50^e jaar die dagboeken herlezende, vond hij dat hij te indiscreet was geweest, dat er vele geheimen van anderen in vermeld werden (...) En dus werden de geschiedenisboeken van 22 jaren, en dat wel juist van het merkwaardig einde der 18^e eeuw, door hem vernietigd'.⁴⁵

Op welke schaal deze verwoesting van persoonlijke papieren uit het revo-

43 J. Van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. Jacob van Lennep*, II (Amsterdam 1865) VI.

44 Idem, VII.

45 Charles Boissevain, *Onze voortrekkers. De geschiedenis van eenige leden der familie Boissevain* (z.p. 1906) 61.



Afb. 3 Vader tijd draait het rad des oorlogs, 1780 (Particuliere Collectie).

lutietijdvak heeft plaats gevonden, zullen we nooit kunnen achterhalen. Wie weet hoeveel intieme dagboeken naar de papiermolens zijn gebracht en hoeveel politieke onthullingen in vlammen zijn opgegaan. Op basis van wat bewaard is gebleven kunnen we alleen concluderen welke verhalen Nederlanders die in deze roerige periode leefden of hun nazaten aan de (semi-)openbaarheid wilden prijsgeven. Deze verhalen verschillen van die van hun voorgangers omdat hierin voor het eerst wordt blijk gegeven van een besef van uniciteit van de doorleefde politieke omwentelingen. De manier waarop zij hun eigen rol hierbinnen in hun papieren geheugen hebben geretoucheerd en hun gevoelens van teleurstelling over het verloop van de gebeurtenissen na de Bataafse revolutie liet echter noch ruimte voor een levensplot waarin het verschil tussen toen en nu als rode draad zou fungeren noch voor nostalgische sentimenten. Dat zien we pas in de levensverhalen van Nederlanders die zijn geschreven na het midden van de negentiende eeuw. Maar dat is weer een heel ander verhaal.⁴⁶

*Arianne Baggerman, Universiteit van Amsterdam/Erasmus Universiteit Rotterdam
Baggerman@fbk.eur.nl*

46 Hierover: Baggerman, 'Lost time' (2009); Baggerman en Blaak, 'Reizigers in de tijd' (2005).